

УДК 39

ТРАДИЦЫЙНЫЯ МАГІЧНЫЯ ПРАКТЫКІ БЕЛАРУСАЎ ПАДЗВІННЯ:
САЦЫЯЛЬНЫ КАНТЭКСТ І ПРАГМАТЫКА

І. Г. БОНДАР

(Прадстаўлена: д-р гіст. навук, дац. У. А. ЛОБАЧ)

Чараўніцтва закранала ўсе сферы жыццядзейнасці чалавека, то бок яго фізічнае і псіхічнае здароўе, сямейныя і грамадскія адносіны, гаспадарчы і прафесійныя заняткі. Разгледжаны традыцыйныя магічныя практыкі на тэрыторыі Падзвіння, выяўлен іх сацыяльны кантэкст.

Ключавыя словы: чараўніцтва, чараўнікі, падлогі, суроки.

Сярод вясковага насельніцтва Беларусі, незалежна ад рэгіёну, існуе уяўленне пра людзей, якія валодаюць звышнатуральнымі здольнасцямі і могуць уплываць на знешні свет як у пазітыўным, так і ў негатыўным ключы. Уяўленні пра асоб, што могуць аказваць шкоданосны ўплыў на навакольны свет, застаюцца даволі трывалымі і ў сучаснай культуры беларускай вёскі. На тэрыторыі Падзвіння такія людзі найчасцей маюць назву *чараўнік* і *чараўніца*, радзей – *вядзьмак* (*ведзьма*), альбо *калдун* (*калдунья*). Разам з тым, вобраз чараўніка (чараўніцы) ў традыцыйнай карціне свету далёка не стэрэатыпны і мае шмат нюансаў. Вобраз і сімвалічны статус чараўнікоў у традыцыйнай карціне свету мае свае лакальныя асаблівасці, на якія мае уплыў: канфесійная структура нсельніцтва, узровень мадэрнізацыі, асаблівасці этнакультурнай гісторыі рэгіёна, этнас.

Чараўніцтва ўяўляе сабой прыватны выпадак магіі, у аснове якога закладзены большасці недаступныя веды і дзеянні. Сілы, на думку мясцовых жыхароў, чараўнікі атрымліваюць ад чорта або кнігі: *“Той, хто падрабляе – гэта чорта чалавек. Ну, ён заданьні чорта выпалняець – чалавек зла. Гэты чалавек – чарнакніжнік, яны ж чытаюць кнігі. А пра іх я слыхаў так, што яны вучацца на гэтага чарнакніжніка, ён чытаець кнігу, ну ў то врэмя, када чэрці ходзяць – з адзіннаці да часу ночы.”* (Ушацкі р-н)[4, с. 38].

Здароўе і гаспадарка – самае галоўнае ў жыцці вясковага насельніцтва, а значыць большасць магічных дзеянняў у сярэдзіне ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя накіравана на іх, але ў ХХІ стагоддзі сфера гаспадарчай актыўнасці сучасных вяскоўцаў значна звужалася, адна з прычын – рэзкае скарачэнне пагалоўя буйной хатняй жывёлы, таму магічныя практыкі пераважна скіроўваюцца на здароўе людзей і іх асабісты лёс.

У рэальнасці чараўніцтва мела тры формы ўвасаблення ў жыццё. *Першая* форма – вербальная, то бок магічная сіла надавалася замовамі і праклёнам. *Другая* – акцыянальная, калі жаданая мэта дасягалася з дапамогай дзеянняў сімвалічнага характару. *Трэцяя* – атрыбутыўная, або прадметна-рэчавая, калі пэўны аб’ект надзелены магічнымі асаблівасцямі, найчасцей гэта можна сустрэць у звестках пра “падлогі”.

У другой палове ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя актуальным сюжэтам у звестках пра чарадзейства з’яўляюцца шкоданосныя *падлогі* – наўмыснае і таёмнае размяшчэнне ў жыццёвай прасторы чалавека (сям’і) рэчаў ці прадметаў з выразнай сімвалікай смерці ці хваробы. Актуалізацыя чараў супраць асабістай долі чалавека (здароўя, сямейнага ладу) ці яго гаспадаркі абумоўлена тым, што пагалоўе хатняй жывёлы, як аб’ект магічнага уздзеяння, радыкальным чынам зменшылася. *“І аднажды я ўвездла сваю саседку, выбігаюшчай [...] Всё там падкладалі [...] всякія вузлы накручана [...] Ані ж тагда не должны з кем-та разгаваріваць [...] І клубніка была красная і крупная, вся высохла до едзінава! [...] І я нашла там пакет такой, чэво-та там накручана”* (Верхнядзвінскі р-н)¹; *“Адна баба адбіла ў другой мужыка. [...] І тут пачала гэта другая сохці, бо першая падкінула ёй яйка пад хату. Другая жонка спужалася і кінула тое яйка ў раку. Яна сразу жа палепшыла, але мужык той памёр”* (Ушацкі р-н)[4, с. 17].

Звяртае на сябе ўвагу сацыяльны кантэкст шкоданосных магічных практык у рамках вясковай супольнасці. У большасці выпадкаў чараўнікі шкодзілі сваім суседзям і прычынамі, былі побытавыя канфлікты і няпростыя асабістыя ўзаемаадносіны такія як зайздрасць, маёмасныя прэтэнзіі, невяртанне ў час пазыкі, сацыяльная няроўнасць ці персанальныя крыўды, асабістая антыпатыя, антаганізм характараў і інш. Існуе два сюжэта вырашэння канфліктаў: дэманстрацыя звышнатуральных здольнасцяў і учыненне шкоды ў любой сферы жыццядзейнасці ахвяры. *“Дзяўчына, і яна гэта нешта вот ей панравіўся мой [...] ў іхнім сяле была бабка, што ўмела зрабіць. І мы пайшлі на работу, і вот ішлі*

¹Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ФА ПДУ): зап. Бондар І. у 2019 г. ад Рудлевскай Ганны Станіславаўны, 1943 г. н. у г. Верхнядзвінск.

з работы, жарка было і бабы сабралісь усе да гэтай бабы да хаты папіць вады, яны п'юць ваду, а яна круценька квас мне з хаты вынесла, там ужо мусіць быў зроблена [...] я выпіла гэтага кваску і там недалёка адтышлася, яшчэ і бабы гэтыя ідуць, а мене таініць начало[...] і я вот гэта поняла, што гэта ад кваску”(Міёрскі р-н)². Шырока распаўсюджаным уяўленнем адносна ведзьм з'яўляецца матыў іх перакідвання ў розных істот з мэтай карысці, напрыклад адабраць малака ў каровы суседа ці суседкі. “Асобенна ў Купальную ноч чаравалі [...] Ну і тады ўжо ў гэтых кароў ня станець малака, а ў яе ўжо будзец. А была тут жэньшчына, к ёй ездзілі[...]Прывезлі яе ўжо сюды, на дом, гэту жэньшчыну. А карова ў хляве ўжо ляжала... І тут паказалася жаба-рабуха. Ну і гаворыць тая жэньшчына: “Абязцельна надагнаць кол у гэту жабу. Загналі кол у гэту жабу і малако зьяепацякло. А той бабе плоха стала – павісла на плату, стагнала – гэтакэй было плоха” (Ушацкі р-н) [4, с. 10].

Узалежнасці ад каляндарга дня і ад пагрозы з боку чараўнікоў вяскоўцы прыдумлялі спосабы абароны ад іх. “Не, дужа не было, такога расказу, каб на Яна там нехта-нехта зачараваў [...] На парозе, на парозе вешалі калючага гэтага дзеда, каб не эта”(Міёрскі р-н)³.

Мужчыны-чараўнікі, паводле ўяўленняў беларусаў Падзвіння, заўсёды лічыліся мацнейшымі за жанчын-чараўніц. “Чараўнікі[...] І бабы і мужжыкі бываюць. Але сіла ў мужчыны ёсь кранчэйшая.” (Сененскі р-н)[4, с. 37]; “Мужжыкі болей чаравалі, большая сіла ў іх была”(Чаініцкі р-н) [4, с. 63]. Вядомы даследчык народнай культуры Віцебшчыны М. Нікіфароўскі адзначаў у сваёй працы, што чарадзеямі могуць быць як мужчына, так і жанчына. Таксама ён піша, што жанчыны звычайна займаліся “бабскімі справамі” – чараваннем хатняй скаціны, псотай на палетках і да т.п. Мужчыны ж, хоць таксама могуць гэта рабіць, але амаль ніколі не апускаюцца да заняткаў [2, с. 283]. У сваю чаргу, чараўнікі падзяляліся паводле сваёй кампетэнцыі (сілы) на “сапраўдных” (моцных) і “слабых”. Прынцыповае адрозненне паміж імі заключалася ў тым, што “слабы” чараўнік – мог толькі шкодзіць людзям, а “моцныя” – маглі як шкодзіць, так і дапамагаць. Гэтае адрозненне ляжыць у аснове канфлікту або спаборніцтва паміж “слабымі” і “моцнымі” чараўнікамі. “Адзін хваліцца, што я ўмею. І другі [...] “Раз ты ўмееш дзелаць, то ідзі, Вікенцій [...] прынясі мне рэдзьчыну”[...] Пайшоў дзед і прынёс рэдзьчыну. Тады гаворыць: “Возьмі яе разрэж. На табе кусок, і мне кусок. Калі вы зделаеця, каб яна была чорная, а тады белай назад.” Гэты ўзяў і здзедаў яе чорнай, і гэты ўзяў – чорнай. Ну а тады, гавораць: “Здзелай белую”. Дык адзін здзелаў, а другі ня здзелаў. Дык гэты, каторы чорную здзелаў і белую, падышоў і гэтай рэдчынай як удзяліў яму ў морду!” (Талочынскі р-н)[4, с. 52].

Чараўніцтва закранала ўсе сферы жыццядзейнасці чалавека, то бок яго фізічнае і псіхічнае здароўе, сямейныя і грамадскія адносіны, гаспадарчы і прафесійныя заняткі. Моцныя чараўнікі мелі свае функцыі ў вясковым соцыўме. Калі ў вёсцы быў такі моцны чараўнік, то яго абавязкова звалі на вяселле. Наратывы пра ведзьм у вясельным сцэнарыі сустракаюцца вельмі рэдка. Такім чынам чараўнік падтрымліваў сваю асабістую негалосную ўладу у вёсцы. Ён выступаў сваеасаблівым абярэгам для маладых, то бок ён мог выявіць і абясшкодзіць чары, якія былі на маладых, або пакараць таго, хто збіраўся гэта зрабіць, або ўжо зрабіў. Але калі чараўніку не аказвалася належнай увагі, то тады вяселле магло скончыцца сумна: “Вот я гэта, як вышла замуж у дзярэўню Пранікі. Там расказвалі, была свадзьба, і аднаго мужчыну там не ўгасьцілі: не далі там выпіць. Ну і ён[...]падробіў маладой, што яна завалілася, як нежывая. Тады і дагадаліся. І ўгасцілі. І ўсе было хараішо” (Ушацкі р-н)[4, с. 32]. Аналагічную з'яву, калі чараўнік на вяселлі карае непрыяцеляў, яшчэ ў першай палове XIX ст. апісаў вядомы беларускі літаратар Ян Баршчэўскі [1, с. 19-20], што ўказвае на трывалы і кансерватыўны характар падобных уяўленняў у традыцыйным светапоглядзе беларусаў Падзвіння. У час канфлікта з чараўнікамі, ні палажэнне людзей у соцыўме, ні пол не гулялі ніякай ролі, то бок розніцы не было, што просты люд, што шляхта, што мужчына, што жанчына. “А гэта шчыталася, як бы ўжо шляхціч жаніўся. [...]музыка была, танцаваць пашлі [...] ён гэтага во так локцем гэтага Івана таўхануў [...] “ты не будзеш тут стаяць, батрак, каля мяне”. А гэты тады: “Ах, як так, ах ты, шляхціч, ды пархаты, будзеш ты мяне падштурхоўваць”. Ён плюнуў і з хаты вон. Уся свадзьба, што прыехалі і што былі, з-за столу вон [...] усе здзеліся і садзяцца тут усе [...] усе пазналі, што гэта Іванова работа [...]Раздзеліся ды пасадыліся [...] дагадаліся, што нада іцьці ка Івану [...] Ён прышоў і толька плюнуў, і яны ўсе паўставалі, панадзяваліся” (Ушацкі р-н) [3, с. 226].

Звесткі аб лекарскіх здольнасцях чараўнікоў часцей сустракаюцца калі гаворка ідзе пра сурокі, наведзенне псоты, хваробы, напрыклад рожы. “Вот рожа вот, ну вот, такое. [...]А тут была такая

²ФА ПДУ: зап. Лобачам У. А., Сумко Е. В., ад Феафаніі Васілеўны Аляксандроўскай, 1928 г. н.ў вёсцы Язна Міёрскага раёна (нарадзілася ў в. Забор'е таго ж раёна).

³ФА ПДУ: зап. Лобачам У. А., Сумко Е. В., ад Феафаніі Васілеўны Аляксандроўскай, 1928 г. н.ў вёсцы Язна Міёрскага раёна (нарадзілася ў в. Забор'е таго ж раёна).

бабка ў нас жыла. Пайдзю, яна прыйдзець. Нічога ў яе нет, нічога ніякага. Малітва такую-то там па..яна цехонечка, я не чую, што яна там моліць. Ну ўсё, гаворыць, твая свінка падымецца [...] І свінка выздараўліваець” (Верхнядзвінскі р-н)⁴.

Таксама сустракаюцца звесткі пра працэс навучэння таемным ведам. “Калі хочаш, навучу цябе чараваць ... Ну давай, пайдзём, навучы мяне чараваць. Павёў гэтага чалавека ў лес і бюджет вучыць чараваць...” (Докушыцкі р-н) [4, с. 49].

Чараўніцтва маець тры формы рэалізацыі: першая - вербальныя, другая - атрыбутныя, трэцяя - акцыянальныя. Чараўніцтва закранала дзве важнейшыя галіны сельскай гаспадаркі – земляробства і жывёлагадоўлю. Дэманстрацыя сваіх здольнасцяў і адвядзенне асаблівага месца на вяселле і інш, паказвае вяршэнства чараўніка ў вёсцы. Іх паважалі, іх баяліся, таму насельніцтва імкнулася не сварыцца з імі. Некаторыя чараўнікі, якіх звалі на сямейныя святы, прымалі запрашэнні як належнае, але вяскоўцы ў некаторых выпадках рабілі гэта не з сымпатыі, а з-за страху, бо ён не сароміўся пагражаць гаспадарам, а таксама чараваць па любой справе. З асобай сымпатыяй ставіліся да тых чараўнікоў, якія дапамагалі людзям: лячылі, давалі замоўленую ваду, знімалі сурокі, адводзілі іншыя чары. У большасці выпадкаў чараўнікі шкодзілі сваім суседзям і прычынамі, як правіла, былі побытавыя канфлікты і няпростыя асабістыя ўзаемаадносіны, у адказ на гэта вяскоўцы выкарыстоўвалі традыцыйныя сродкі абярэгі ад іх дзеянняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўкі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2005. – 214 с.
2. Богданович, А. Е. Пережитки Древнего Миросозерцания / А. Е. Богданович. – Гродна: Губернская Типографии 1895. – 186 с.
3. Полацкі этнаграфічны зборнік/ склад. У. А. Лобач, У. С.Філіпенка. – Вып. 1: Народная медыцына беларусаў Падзвіння: у 2 ч. – Ч. 2. - Наваполацк : ПДУ, 2006. – 332 с.
4. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад., прадм. і паказ. У. А. Лобача. – Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння: у 2 ч. – Ч. 2. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – 368 с.

⁴ФА ПДУ: зап. Бондар І. Г. у 2019 г. ад Авсюк Вольгі Іванаўны, 1938 г.н. у в. Верхняе Фаміно Верхнядзвінскага раёна.